

№ 9 / 2015 р.

Шапенко Л.О.,
асистент кафедри теорії та історії держави і права
Юридичного інституту
Національного авіаційного університету

Недогібченко Н.І.,
студентка
Юридичного інституту
Національного авіаційного університету

ВІЗАНТІЙСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ПРАВА УКРАЇНИ

Анотація: Авторами статті проведено історико-правовий аналіз становлення візантійського законодавства та його впливу на формування східнослов'янської юриспруденції. В ході дослідження з'ясовано основні тенденції трансформації римського права та визначено закономірності його розвитку, що мають суттєве значення і в період реформування українського законодавства.

Анотация: Авторами статьи проведен историко-правовой анализ становления византийского законодательства и его влияния на формирование восточнославянской юриспруденции. В ходе исследования установлены основные тенденции трансформации римского права и определены закономерности его развития, которые имеют существенное значение и в период реформирования украинского законодательства.

Summary: The authors conducted historical and legal analysis of the formation of the Byzantine legislation and its impact on the formation the East Slavic Jurisprudence. The research found major trends of transformation of Roman law and determined the consistent patterns of its development that are essential in the period of reformation of the Ukrainian legislation.

Основними складовими елементами національних правових систем є такі правові категорії як загальні принципи права, правова культура, правова доктрина, правові традиції, санкціоновані та несанкціоновані звичаї, джерела права, тлумачення правових джерел тощо, фундамент для розвитку яких був закладений ще римськими юристами. Саме ці категорії є підґрунтям для становлення будь-якої правової системи, в тому числі і в Україні, правова система якої формується на засадах приватно-правових відносин. Інтеграційні процеси сьогодення, що відбуваються під впливом як західної, так і східної правової ідеології, викликають потребу у новому перегляді значення рецепції рим-

ського права, яке набуло свого довершеного вигляду у період існування Східної Римської імперії (Візантії) завдяки проведеній у першій половині VI ст. систематизації права імператором Юстиніаном I [1, с. 61-62]. З урахуванням приналежності нашої держави до Східноєвропейської (Візантійської) локальної цивілізації [2, с. 3-5], важливим є вивчення досвіду розвитку права цієї правової системи та з'ясування значення Візантії для загального історичного та культурного процесу в Європі, що може стати передумовою для формування інститутів вітчизняного права, встановлення можливих перспектив його розвитку, використання здобутків та врахування недоліків проведення тих чи

інших заходів щодо вдосконалення правової системи України.

Завданнями даної наукової роботи є проведення історико-правового аналізу з метою виявлення тенденції трансформації права та з'ясування закономірностей його розвитку, які мають суттєве значення в період реформування вітчизняного законодавства.

Теоретичним підґрунтям дослідження окресленої тематики стали праці В. Азаревича, В. Вовк, С. Гринько, Р. Достдара, К. Калюжного, Р. Калюжного, О. Липшиц, Ф. Тарановського, Є. Харитонова, Т. Харитонові, Л. Яричевської та інших науковців, що займалися вивченням питань розвитку візантійського законодавства та його впливу на формування національних правових систем романо-германської правової сім'ї, а також проблем формування правового світогляду у Римсько-Візантійській імперії. В цілому дослідження вчених спрямовані на розгляд, як правило, окремих аспектів становлення римського права та його рецепції, проте, відновлення інтересу до римського права, що зумовлене еволюцією соціально-економічних та правових процесів, зміною існуючого раніше правопорядку, зумовлюють необхідність докладного розгляду досвіду формування та розвитку правових культур і традицій Візантії.

Фундаментом рецепції римського права як у Західній, так і Східній Європі було візантійське право. Оскільки у Візантії значно довше і більш глибоко, ніж на Заході, позначився вплив римської юридичної традиції. На відміну від більшості держав середньовічної Європи у Візантії зберігалося єдине кодифіковане законодавство, яке поширило свою дію на всю територію Імперії.

В якості відліку початку розвитку візантійського права будь-які дати або моменти в історії відсутні. Однак, візантій-

ське право являє собою унікальне явище для середньовічної Європи. Воно характеризується відносно високим ступенем стабільності, внутрішньої цілісності, а також здатністю пристосовуватися до мінливих соціально-економічних і політичних умов. Ці якості права у Візантії визначалися рядом історичних факторів, серед яких особливе значення мали традиційно сильна центральна імператорська влада, римська правова спадщина, візантійська християнська церква.

Вже на ранніх етапах розвитку держави у Візантії склалася своєрідна правова система, яка виникла безпосередньо з римського права та випробувала на собі вплив специфічних перехідних до феодалізму відносин у суспільстві, що відрізнялися великою соціальною і етнічною строкатістю. Під впливом часу і чисто місцевих умов, зокрема різноманітних правових звичаїв, римські правові інститути поступово еволюціонували. Але принципові засади римського права не були підірвані і не піддалися корінним змінам, чому неабиякою мірою сприяло тривале збереження у Візантії рабовласницького укладу.

Пряма спадкоємність римського і візантійського права знайшла своє відображення у використанні імператорського законодавства в якості основного джерела права. Відносна стабільність політичної системи Візантії сприяла тому, що саме тут були зроблені перші спроби кодифікації імператорських конституцій, а потім і римського права в цілому. Так, першим офіційним зведенням римських законів був складений в 438 році Кодекс візантійського імператора Феодосія, до якого увійшли всі імператорські конституції з часу правління Костянтина (з 312 року) [3, с. 73].

У IV-VI ст. у Візантії спостерігається високий рівень розвитку правової думки, складаються самостійні юридичні школи, найвідоміші з яких створено в Бейруті і

Константинополі. Візантійські юристи були не просто хранителями античних правових традицій, вони адаптували римське право відповідно до нових потреб суспільства, вносячи при цьому зміни і доповнення до класичних текстів римських юристів. Таким чином готуючи підґрунтя для проведення великомасштабних кодифікаційних робіт та здійснення в середині VI ст. всеосяжної систематизації римського права, підсумком якої став Звід законів Юстиніана, який аж до XI ст. залишався не тільки найважливішим джерелом діючого права Візантії, але й був тим фундаментом, на якому остаточно сформувалася її правова система [4, с. 8].

Після падіння Римської імперії в 476 р. римське право продовжувало існувати і розвиватися у Візантії, яка будучи правонаступницею античного Риму, намагалася зберегти та розвивати правові інститути стародавнього Риму. При цьому єдина Римська імперія в 395 р. н.е., за заповітом Римського імператора Феодосія I, була остаточно розділена на Західну зі столицею у Римі та Східну зі столицею у Константинополі, яка стала осередком подальшого розвитку права.

Римське право діяло в державі ромеїв – жителів Візантійської імперії на протязі всієї його історії, спочатку безпосередньо, потім більш вибірково в актах кодифікованого і поточного імперського законодавства.

Але принципові засади римського права і правової культури були підірвані, внаслідок тривалого збереження у Візантії рабовласницького ладу. В результаті чого, у візантійському праві починають діяти паралельно норми церковного і світського права, що були явно ефективніші у порівнянні з римською правовою системою. Така структура правової системи сприяла піднесенню суспільно-політичного життя Візантії.

У зв'язку з розвитком суспільних відносин, важливими державно-політичними і культурними змінами, які знайшли своє відображення в актах загальноімперського законодавства, можна виділити три основні періоди візантійського права [5].

Перший період представляє собою розвиток права у римських провінціях приблизно з II ст. н.е. і до 717 р. В цей період відбувається інтенсивна законодавча діяльність перших християнських імператорів, яка призводить до створення великої кількості законів. Саме в цей період Феодосій II видає у 438 році свій кодекс, де в систематичному порядку зібрані всі без виключення закони, починаючи з Костянтина Великого.

Другий період (717-867 рр.) пов'язаний із законодавством Льва Ісавра та інших імператорів, які упорядковували застарілі норми давнього римського права у відповідності з новими умовами розвитку суспільних відносин. На цьому етапі історії візантійського права законодавство, підтримуване не тільки римською правовою традицією і звичайним правом, а й власним досвідом візантійських юристів, стає більш гнучким і життєстійким. Саме життєві потреби візантійського суспільства викликали необхідність проведення систематизації законодавства та переробки кодифікації Юстиніана, яка була виконана на латині і якою володіло лише невелике коло осіб. Судову практику не могло задовольнити те, що в Дигестах Юстиніана багато термінів і цілі фрагменти з творів юристів-класиків давалися на грецькій мові. Фактичне перетворення Візантії в греко-слов'янську державу наполегливо вимагало і зміни мови законодавчих актів.

Третій період (867-1453 рр.) пов'язаний із законодавчою діяльністю імператорів Македонської династії аж до завоювання Константинополя у 1204 р. З 1204-1261 років відбувається розвиток законодавства

і права під впливом завойовників. Останній період включає в себе такі часові рамки: з визволення Константинополя і до падіння Візантії в 1453 р.

Кожний з періодів у розвитку візантійського права мав свої характерні відмінності. Від 534 р. було завершено кодифікацію римського права і набрав чинності Звід законів Юстиніана, який будучи у своїй основі перекладанням римського права, відбив і деякі специфічно візантійські риси. Вони виявляються в ряді вставок в тексті Дигест, ще більшою мірою в Кодексі і особливо в Новелах Юстиніана – імператорських указах. Новели в цілому формулювали норми феодального права, що розвивалися; вони визначали також структуру і компетенцію центральних і місцевих органів влади і управління, відображали своєрідні умови візантійського суспільства того часу.

Візантійські юристи, на відміну від своїх класичних попередників, досить часто прагнули спрощень текстів, пояснення термінів, вироблення простих і зрозумілих визначень. Так, у заключній (50-й) книзі Дигест введені спеціальні титули (16 і 17), в яких подано тлумачення слів та основних понять. Визначення термінів було особливо вживаним у навчальній літературі, в тому числі в Інституціях Юстиніана. Особливою популярністю в цей час користувалася робота Кирила Старшого «Про дефініції» [6].

У візантійських судах застосування кодифікації Юстиніана наражалося на великі труднощі. Ряд її положень застарівав, але головне – вона була занадто складною і недоступною для населення імперії. У зв'язку з цим в VI-VII ст. для практичних цілей візантійськими юристами складалися спрощені коментарі до законодавства Юстиніана на грецькій мові у вигляді переказів, покажчиків, навчальних приміток. Візантійські юристи на підставі витягів з

кодифікації Юстиніана складали і практичні збірники, що містили переліки і зразки договорів, формуляри позовів і т.п.

Потреби судової практики робили необхідним переробку Зводу законів Юстиніана і його виклад у короткій і зрозумілій формі. Тому у 739 р. був виданий перший офіційний звід законів – Еклога («обрані закони»), написаних грецькою мовою, що стало найважливішим етапом у розвитку візантійського права та формування правової культури населення Візантії того часу. Хоча в основу Еклоги був покладений звід Юстиніана, однак до неї ввійшло все те, що застаріло чи суперечило Новелам. Еклога користувалася великою популярністю й отримала широке розповсюдження за межами Візантії. У середині IX ст., коли було відновлено поклоніння іконам, Еклога була формально відмінена, однак низка її положень продовжувала застосовуватись в судах, а окремі її норми справили вплив на пізніше законодавство [7, с. 37-38].

Наступним джерелом візантійського права був Прохірон (872 р.), який містив короткий виклад законів для суддів та норми цивільного, кримінального, процесуального та церковного права. Прохірон істотно відрізнявся від Зводу Юстиніана, тут містилася Еклога і в цілому законодавство імператорів-іконоборців. У слов'янських країнах цей законодавчий збірник добре відомий як Закон Графський, що увійшов до складу Кормчої книги [8, с. 360].

У 884 р. була опублікована «Ревізія стародавніх законів», яка представляла собою сукупність тих норм Зводу Юстиніана, які зберігали силу і могли бути використані в судовій практиці. Для очищення законів від змін, внесених розробниками Еклоги, було створено Епанагогу законів (884 р.), тобто переробку повторень законів. За структурою Епанагога була частковим повторенням Дигест Юстиніана [9, с. 62].

Останнім офіційним законодавчим зводом Візантійської імперії були Базилики, які було створено як енциклопедію права, де усі розділи законодавства Юстиніана об'єднано і поділено за хронологічним принципом: спочатку ексцерити з Дигест, потім – Кодексу, і наприкінці – з Новел. Базилики розроблялися для заміни зводу Юстиніана новим, переглянутим, більш зручно систематизованим і більш доступним людям у зв'язку з простотою викладення і наближеністю мови до розмовних форм цього більш пізнього періоду. Однак за своїм змістом зібрання законів Візантійської імперії ґрунтувалося на законодавстві Юстиніана з деякими доповненнями і незначними змінами [8, с. 68]. У Базиликах були норми не лише цивільного, кримінального, процесуального, а й церковного права [10, с. 3-4].

Якщо в Еклезіастиці захищалися селянська община і статус вільного селянина, то Прохирон, Епаногога і особливого Базилики закріплювали вільних селян-общинників. Після Базиликів видавалися лише імператорські новели, що отримали назву Хрісовул (золотопечатних грамот), в яких нерідко вказувалися привілеї, що надавалися духовенству, монастирям і окремим особам, зокрема, надання їм адміністративно-судових прав, а також податкових пільг [8, с. 389].

Складовою частиною правової системи Візантії було церковне право, яке складалося в основному з постанов Вселенських соборів і патріархів. На основі визнаних норм церковного права, а також частково і імператорського права склалися особливі збірники – Номоканони, зміст яких періодично оновлювалося. Так, наприклад, Номоканон в редакції XI ст. включав важливі положення, згідно з яким скасовувалося законодавство Юстиніана, а Базилики тим самим ставали єдиним діючим правом Візантії. Номоканони мали

прямий вплив на розвиток права, їх переклади включалися в «Керманичі книги».

З урахуванням того, що право Візантії сприймається як найбільш досконала, зразкова правова система, як «писаний розум» [11, с. 181], рецепція римського приватного права знайшла свій вияв і на території українських земель та відома з X ст. в період розвитку Київської Русі. Однак слід зазначити, що в Київській Русі не було прямої рецепції (тобто запозичення законодавчих рішень), вона відбувалася шляхом використання переробленого та заново систематизованого правового матеріалу, що використовувався для правового регулювання економічних відносин та ідеологічного оформлення тих чи інших політичних реалій [11, с. 181-182]. Так, найдавнішою пам'яткою права Київської Русі є «Руська правда», чимало положень якої мають безсумнівну схожість з положеннями римського приватного права в його візантійській інтерпретації, що свідчить про рецепцію деяких законів з візантійського законодавства.

Вплив римського приватного права на законодавство України простежується протягом X-XIX ст. [3, с. 29-33]. Особливо актуальним питання рецепції римського приватного права постає з проголошенням незалежності України, з початком нового відліку у формуванні власної національної правової системи, заснованої на принципах демократичної, соціальної, правової держави. Це зумовлене тим, що багато положень і принципів римського приватного права і сьогодні є непохитними «стовпами» розвиненого цивільного права; Україна розвиває економічне, науково-технічне співробітництво з країнами, в основі цивільного права яких лежать досконалі форми римського приватного права; теоретичні узагальнення, терміни, запроваджені римськими юристами, перевірені практикою їх застосування,

становлять скарбницю правової культури і також є надбанням українських правників [12, с. 125-126].

Огляд сучасного законодавства України та правової науки дозволяє стверджувати, що українське право використовує римську правову конструкцію шляхом прямої чи опосередкованої рецепції римського приватного права, зокрема як сприйняття його принципів та традиції, а також використання цілих конструкцій цивільно-правових відносин у процесі формування інститутів речового, зобов'язального, спадкового права тощо.

Як висновок, слід зазначити, що Візантійська імперія протягом усієї своєї історії

мала високий рівень розвитку законодавства. Найважливіші питання суспільного життя перебували в галузі правового регулювання. Розвиток права носив динамічний характер. Законодавці прагнули приводити нормативні постанови у відповідність із потребами суспільного розвитку. При цьому найважливішим принципом законодавства була спадкоємність правових приписів. В основу візантійської правової системи покладено положення, правові традиції, нормативні приписи, юридичні поняття та категорії римського права, які становлять не аби яку цінність і для розвитку правової системи сучасної України.

Література:

1. Калюжний Р.А. Римське приватне право : [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р.А. Калюжний, В.М. Вовк. – К. : «МП Леся», 2014. – 240 с.
2. Харитонova Т.Є. Систематизація права у візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (систематизація Юстиніана): автореф. дис ... на здобуття канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Т.Є. Харитонova. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2003. – 20 с.
3. Калюжний Р.А. Римське приватне право : [підруч. для вищ. навч. закл.] / Р.А. Калюжний, В.М. Вовк. – К.: Атіка, 2012. – 408 с.
4. Калюжний Р. А. Римське приватне право: Курс лекцій / Р.А. Калюжний. – К.: Істина, 2005. – 144 с.
5. Особливості зовнішньої політики Римської імперії в I-II ст. нашої ери. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ilya-ya.ru/istoriya/osoblivosti_zovnishnoi_politiki_rimskoi.php
6. Історія держави та права зарубіжних країн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://otherreferats.allbest.ru/law/00115669_1.html
7. Азаревич В.А. История византийского права. В 2-х томах. / В.А. Азаревич. – Ярославль, 1876. – Т. 1. – 118 с.
8. Тарановский Ф.В. Энциклопедия права. 3-е изд. / Ф.В. Тарановский. – СПб.: Лань. 2001. – 560 с.
9. Липшиц Е.Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX-XI вв. Историко-юридические этюды / Е.Э. Липшиц / под ред. В.И. Рутенбурга. – Л.: «Наука», 1981. – 246 с.
10. Яричевская Л.В. Идеологические истоки формирования романо-германской правовой семьи / Л.В. Яричевская // Проблемы законности: Респ. міжвід. наук. зб. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. Вип. 57. – С. 3-7.
11. Калюжний К.Р. Вплив елементів правової культури Візантії на східнослов'янську юриспруденцію / К.Р. Калюжний // Організаційно-управлінські, економічні та нормативно-правові аспекти забезпечення діяльності органів управління та підрозділів МНС України: [Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, м. Черкаси, 2010 р.]. – Черкаси: АПБ ім. героїв Чорнобиля МНС України, 2010. – С. 180-183.
12. Олефіренко В.Ю. Рецепція римського приватного права у цивільному законодавстві України / В.Ю. Олефіренко // Римське право і сучасність: [Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Одеса, 29 травня 2015 р.]. – Одеса: Фенікс, 2015. – С. 125-127.